

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ З ПОГЛЯДУ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У даній статті автор аналізує основні положення виховної системи В. О. Сухомлинського, з погляду формування, становлення та розвитку духовно-морального світу особистості дитини.

Ключові слова: педагогіка серця, виховання серцем, творення щастя, почуття повинності.

В данной статье автор анализирует основные положения воспитательной системы Сухомлинского, с точки зрения формирования, становления и развития духовно-нравственного мира личности ребенка.

Ключевые слова: педагогика сердца, воспитания сердцем, создания счастья, чувство повинности.

In this article the author examines the main provisions VO Suhomlinskogo educational system in terms of the formation, establishment and development of spiritual and moral world of the child.

Key words: pedagogy of the heart, the heart of education, the creation of happiness, a sense of guilt.

Шляхом аналізу теоретичної спадщини та педагогічного практичного досвіду розглядаються деякі погляди В. О. Сухомлинського на формування та розвиток духовного світу особистості дитини.

Василь Олександрович Сухомлинський увійшов в історію вітчизняної та світової педагогіки як видатний педагог-гуманіст, творчість якого була спрямована на формування духовного світу особистості дитини на засадах загальнолюдських і національних духовних цінностей, утвердження пріоритету духовної свободи як найвищої ціннісної категорії.

У керованій В. О. Сухомлинським Павлівській школі формування духовно-гуманістичного середовища було однією з концептуальних засад усієї виховної системи, у центрі якої – дитина, її духовний розвиток, духовність як визначальна, провідна якість особистості.

Проблема творення духовного світу особистості дитини постає в спадщині В. О. Сухомлинського як категорія педагогіки, психології, філософії. Це відображено в публікаціях про нього і в дослідженнях його науково-педагогічної діяльності, зокрема в дослідженнях таких науковців: С. Андрєєва, М. Антонєць, І. Бєх, Л. Бондар, А. Борисовський, Л. Петрук, Т. Паніманська, О. Савченко, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко.

Як свідчать окремі автори публікацій, у багатогранній педагогічній творчості В. О. Сухомлинського особливе місце належить виховній проблематиці з її надзвичайно складною структурою

внутрішніх утворень, які однозначно репрезентують дійсний морально-духовний розвиток особистості [2, с. 18]. Гуманістична суть життєвого і науково-практичного кредо В. О. Сухомлинського полягає в умінні справжнього педагога читати в очах дитини голос її душі [1, с. 215].

Мета статті: шляхом аналізу практичної педагогічної та наукової діяльності В. О. Сухомлинського визначити основні положення його виховної системи щодо формування, становлення та розвитку духовно-морального світу особистості дитини.

У працях «Павлівська середня школа», «Духовний світ школяра», «Як виховати справжню людину», «Народження громадянина». Праця «Духовна культура» викладена В. О. Сухомлинським духовно-гуманістична система виховання ґрунтується на таких методологічних положеннях: а) духовність є однією з найвищих цінностей, моральним виміром людської життєдіяльності, джерелом її етнічної самостійності; б) на формування духовного світу особистості впливають не тільки суспільні відносини, а й специфічне середовище, в якому відбувається становлення особистості; в) процес становлення духовної культури ґрунтується на принципах комплексного й системного підходів у вихованні, включаючи в себе взаємодію об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Теоретично обґрунтовуючи та практично втілюючи виховну систему формування духовного світу дитини, його ставлення та розвитку, В. О. Сухомлинський уводить у педагогічну науку

та шкільну практику такі ціннісні категорії, як «духовна зрілість», «педагогіка серця», «труд душі», «духовне багатство», «духовна культура», «духовна діяльність», «творення щастя», «щастя душі», «духовна краса» та ін.

Процес становлення духовного світу дитини В. О. Сухомлинський розглядав в органічній єдності процесів засвоєння певної суми знань і формування духовно-ціннісних орієнтацій, духовного досвіду особистості. Розумове виховання потрібне людині не тільки для того, щоб вона застосовувала знання в праці, а й для повноти духовного життя. У школі діти не тільки набувають знань, а й проходять складний процес становлення особистості, пошуку відповідей на життєво важливі питання: Хто я? Навіщо прийшов у цей світ? У чому сенс мого існування? В основу духовного розвитку дитини були покладені морально-духовні цінності, її інтелектуальне зростання. Академік О. В. Сухомлинська, аналізуючи погляди В. О. Сухомлинського щодо співвідношення процесів інтелектуального зростання школярів і формування їх духовного світу, зазначає, що її батько мораль, етику взяв за основу морального життя дитини; інтелектуальний, фізичний розвиток, трудове й естетичне виховання поставив у пряму залежність від ціннісних орієнтацій, ціннісного світосприйняття як корінь духовності взагалі. Він проголосив найвищою цінністю виховання дитини, її унікальність та неповторність, побудував усю навчально-виховну роботу на емоційно-моральних, естетичних імперативах і цінностях, виступив за авторитет учителя, а не за його авторитарність, увів у педагогічну науку й шкільну практику такі цінності, як совість, сором, любов, повага, терпимість, любов, співчуття, співпереживання, повага, шана, обов'язок, свобода тощо.

Висловлюючи своє розуміння процесу творення духовного світу дитини, В. О. Сухомлинський виходить за межі існуючого за його часів стереотипу педагогічного мислення. Е його гуманістично-виховній системі особливе місце займає філософсько-педагогічна ідея «виховання серцем». У філософських поглядах українських просвітителів Г. Сковороди, П. Юркевича, П. Куліша та ін. з питань духовної культури, «філософія серця» представляє концентризм, де серце визначається як осередок душевного життя, рушійна сила щодо самовдосконалення людини (Г. Сковорода), як основа духовного життя людини, її неповторності (П. Юркевич), виразник патріотичних почуттів, любові до рідного краю (П. Куліш) та інші.

У статті «Педагогіка серця» В. О. Сухомлинський обґрунтовує модель «педагогіки душі і серця», в основу якої покладений принцип сердечності, як особливий вимір духовності, й визначає такі педагогічні умови духовного виховання:

- одушевлення освітнього життя, твердження освітнього закладу як осередку людських відносин;
- турбота про дитяче серце як духовну хормину, суд совісті, правду людини;

- виховання патріотизму і громадськості, притаманних кожній людині з чуйним і мужнім серцем. Поняття Батьківщини осягається серцем;

- одухотворення трудового процесу. Завдяки праці людина облагороджує серце;

- пізнання людиною світу серцем;

- виховання пам'яті серця, у якому зберігаються незабутні образи;

- формування в особистості національного менталітету, душевної сердечності, емоційно-почуттєвої сфери.

Духовність визначається В. О. Сухомлинським як головний принцип життєдіяльності людини, який уможлиблює її особисте і суспільне щастя. Людина, «яка не визначила свого місця в суспільстві, стає особисто нещасливою, а кожен нещасливий – це лихо суспільства» [7, с. 203]. Протягом усієї педагогічної творчості він продовжував розвивати свої ідеї стосовно щастя особи та шляхів його досягнення. На відміну від більшості сучасних філософів, які поняття щастя не відносять до категорії духовності, В. О. Сухомлинський стверджував, що найважливішим завданням у сфері створення духовних цінностей нового світу є утвердження людського щастя, що «творення щастя є і метою виховання, і водночас щастя – це душевний стан» [9, с. 456]. Творення щастя є однією із найцінніших духовних якостей особистості, а тому «мудрість і майстерність, мистецтво і «технологія» виховання тепер полягають насамперед у тому, щоб діти, підлітки, юнаки думали про щастя і дорожили ним» [3, с. 161].

Почуття творення щастя глибоко притаманне Василю Олександровичу. З цього приводу Ольга Сухомлинська зазначає: «Василь Олександрович вирощував це почуття, ...духовно зростаючи, накопичуючи знання. Це дало йому змогу дарувати дітям свої знання, збагачуючи духовний світ, емоції... Його серце переповнювалося любов'ю та співчуттям до дітей яких він хотів бачити щасливими». Визначене В. О. Сухомлинським почуття щастя тісно переплетене з ідеями філософії серця. Поняття щастя і серця ним не ототожнюється, бо виступають синонімами внутрішнього духовного світу особистості, де сердечність – дієве почуття. Зокрема, у творі «Як виховати справжню людину» він розглядає свою етичну концепцію, в основу якої покладено пріоритет виховання почуттів сердечності, щастя, щедрості душі, краси людського духу. На думку В. О. Сухомлинського, «виховання справжньої людини є одухотворення красою людської душі», утвердження в юних серцях віру в те, що найвище людське щастя – бути духовно прекрасним [10, с. 156].

Педагогіка В. О. Сухомлинського, спрямована на виховання щасливої людини, визначає такі головні важелі, що сприяють створенню людського щастя:

- радість творення, самоствердження в праці, трудове життя з дитинства;

- пізнання радості у навчанні. Відчуття щастя від успішної діяльності;

– любов педагога, батьків спрямована на захист молоді від духовної самотності, сімейного зла;

– виховання віри як стану душі, способу життя, без якої немає духовності. Віра закладена в природі душі й розуму. Людина щаслива тоді, коли вона вірить;

– творчість педагога, яка сприяє творенню щасливої людини;

– навчання науки щасливого буття: думати про щастя, розуміти сутність справжнього щастя, усвідомлювати необхідність боротися за нього, дорожити ним;

– активне ствердження своєї долі в ідеалі самопізнання, самовдосконалення, а не пасивного сприйняття щастя.

Творення людського щастя В. О. Сухомлинський відносив до найважливіших завдань освіти і виховання у сфері духовних цінностей.

В. О. Сухомлинський розглядає розвиток духовної культури особистості в діалектичному взаємозв'язку із загальною культурою як такою. Акумуляючи в духовній сфері, культура стає ознакою якісної характеристики життя особистості. Цим зумовлюється увага педагога-гуманіста до завдань щодо формування культури почуттів, яка є особливою сферою духовного життя людини, гармонією освіченості й емоційної культури, а відставання культури почуттів від інтелектуального «вантажу» – велике зло, яке породжує негативну поведінку молоді людини. Забезпечення гармонії розумового розвитку, освіченості, знань та емоційної культури є одним із пріоритетних напрямів виховної роботи в сучасній національній школі.

Складність формування духовного світу пояснюється також здатністю молоді до ідентифікації, отождолення себе з наявною ситуацією, спрямованість уваги й свідомості виключно поза реальністю, що є наслідком недостатньо сформованої культури почуттів. Молодіжна ідентифікація спирається не тільки на психічні процеси і закономірності, а й на соціальні уявлення, соціокультурні традиції, має внутрішні суперечності. Увагу вихованців слід спрямувати на «переживання почуття власної гідності», допомогти їм замислитися над власною долею, відчути себе «господарем у своєму власному духовному світі». Без поваги до самого себе немає моральної чистоти і духовного багатства особистості. Василь Олександрович закликав берегти інтимність, недоторканність духовного світу особистості.

Видатний учений уважав, що педагогічний процес повинен охоплювати особистість повністю, приймаючи її такою, яка вона є, і творити в ньому вільну, розвинену й освічену людину, яка створена для життя та діяльності в суспільстві вільних людей, котрі живуть за законами гуманізму.

У виховному процесі В. О. Сухомлинський особливе значення надавав формуванню в дитини почуття краси як духовної властивості людини. Він радив педагогам, батькам учити дітей розуміти

й сприймати красу в усьому розмаїтті її проявів у світі природного й людського оточення, естетиці відношень і сприймання, сфері мистецтва. У формуванні духовної зрілості особистості особливого значення, на думку педагога, набуває навчання вміння радіти красі життя, збагачення її внутрішнього духовного досвіду. «Духовна краса – явище, що розвивається, і завдання педагога – підняти її на вищий ступінь, тобто забезпечити духовну зрілість вихованця».

Духовне життя у світі прекрасного має бути вищим за оточуючий дитину світ. Духовна краса проявляє себе як велика, нелегка праця. За В. О. Сухомлинським краса людини – у гармонійному поєднанні внутрішньої та зовнішньої краси. Він пише: «Найяскравіше людська краса виявляється, коли людина зайнята улюбленою діяльністю – зовнішній вигляд ніби освітлюється внутрішнім натхненням» [10, с. 415].

Погляди педагога-новатора щодо краси як естетичного сприймання оточуючого та духовної краси як внутрішнього людського переживання – це інноваційний філософсько-педагогічний підхід у питаннях національного виховання.

Духовне життя у світі прекрасного В. О. Сухомлинський розумів як відчуття, творення, збереження краси в навколишньому світі – у природі, у людських взаємовідносинах, особливо в духовній сфері.

Педагогічною ціллю вважав В. О. Сухомлинський уключення праці в гармонійну єдність духовних потреб, формування почуття краси праці, творчості. Аналізуючи існуючі у 60-ті роки оціночні підходи до питання трудового виховання, В. О. Сухомлинський започатковує ідею одухотворення праці, коли виробничу праця стає вагомою в духовному житті людини, особливо в роки становлення її моральності. Центр уваги він переносить на «духовно-креативне спрямування праці в контексті особистісного, духовного зростання людини» [8, с. 31]. Василь Олександрович стверджував, що саме «завдяки праці людина стає здатною пізнавати навколишній світ серцем», а «людське серце стає чуйним, ніжним».

Характерними ознаками розробленої педагогом-новатором трудової діяльності, від якої залежить повнота духовного життя особистості, були:

- а) самоцінність праці;
- б) продуктивність трудових процесів;
- в) корисність і суспільна значущість роботи;
- г) спрямованість на розвиток здібностей і талантів її учасників;
- д) єдність праці та багатогранного духовного життя;
- е) опора на трудові традиції та ідеали народу.

Аналізуючи думки В. О. Сухомлинського, що «праця – поняття не вичерпне, тому що воно людське, що праця не тільки там, де людина сіє хліб чи саджає дерево», варто звернути увагу на рівневий підхід педагога-гуманіста до оцінки значущості і характеру праці. Найвищим рівнем

серед матеріальних цінностей є «діяльність людського духу», коли «людина приходить до людини, бачить в її очах, читає між «рядками» її слів кликання на допомогу». Така праця є «найтоншою, найскладнішою». У спільній праці люди створюють один для одного матеріальні й духовні цінності, розкриваються людські відносини, одухотворяється людська діяльність [8, с. 555].

Духовний розвиток передбачає розкриття й виявлення сутності, специфіка та співвідношення понять як «духовний розвиток», «духовна діяльність», «духовна творчість». Здебільшого філософи вважають названі поняття тотожними, оскільки через діяльність відбувається розвиток. Процес творчості є основою духовного розвитку, могутнім джерелом духовного життя. Ураховуючи природні нахили й бажання дитини, потреби у винахідливості, самостійності В. О. Сухомлинський радив сприяти розвитку творчої діяльності дітей, яка є особливою сферою їхнього духовного самовираження й самоствердження, прояву індивідуальної самобутності кожної дитини. Життя дитини по-справжньому стає більш повноцінним, осмисленим, наповнюється духовною силою від того, що вона творить, особливо в підлітковому віці. «Без творчості, без одухотвореності процесом і результатами творення духовних цінностей неможливо уявити життя підлітка» [3, с. 566]. Творчість неможлива без духовного надбання, без раніше засвоєного інтелектуального та естетичного багатства.

Особливу роль у духовному житті дитини В. О. Сухомлинський відводив рідній мові як «духовному багатству народу». Педагог прагнув до того, щоб багатство рідної мови було відкрито з перших кроків навчання, щоб діти відчували красу мови, дбайливо ставились до слова, у якому виражається реальний навколишній світ і відкривається перед дитиною новими, зовсім невідомими до вступу до школи гранями. Важливим засобом формування духовного світу, загальної культури та інтелекту дитини В. О. Сухомлинський уважає слово як велике духовне надбання свого народу, життєдайне джерело духовного багатства. За допомогою слова в досвідченого, чуйного педагога

«наука виховання переходить у мистецтво, майстерність». Педагог-новатор радить учителям бути обережними, користуючись словом як засобом виховання; розумно і тактовно спонукати вихованця розкрити своє серце, створити атмосферу душевності. Слово найтонший різець, здатний доторкнути до найніжнішої рисочки людського характеру. Уміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом створюється краса душі.

У формуванні духовного світу дитини надзвичайну роль В. О. Сухомлинський відводив професіоналізму особистості педагога, оскільки проникнення в духовний світ дитини, вивчення її мислення, почуттів, характеру, волі, інтересів – справа надзвичайно складна. Духовний розвиток є процесом багатограним, безперервним і водночас єдиним. У дитині відбуваються постійні якісні зміни у всіх психічних процесах, усіх компонентів духовного світу: мислення, почуття, волі, здібностей, причому зміни ці відбуваються в тісному зв'язку й взаємодії [5, с. 234].

В. О. Сухомлинський застерігав, що дитину треба не просто оцінювати з погляду того, якого хотів би бачити її вчитель, і не висловлювати поспішних суджень про її здібності, а пізнавати її такою, якою вона є. Намагання «змінити, переломити, перебудувати те, що вона створила у своїй таємничій майстерні природа... може призвести до хворобливих явищ» [6, с. 214].

При цьому видатний педагог наголошував, що «кожна дитина – це особливий, неповторний світ. Виховати особистість, сформувати душу людини можна тільки зрозумівши цей світ, пізнавши всі його тайники [6 с. 204]. Покликання педагога – своєю діяльністю та життєвою позицією утверджувати ідеали добра і справедливості, бо саме на цих засадах відносини набувають статусу моральних, основу яких складають духовні цінності.

Визначені В. О. Сухомлинським найтонші сфери духовного життя людини, його поради та особливий досвід щодо втілення гуманістично-духовної системи виховання навіть і нині сприймаються як новаторство у вирішенні проблеми формування духовності як визначальної, провідної якості особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонєць М. А. Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / М. А. Антонєць. – К. : Вища школа, 2008. – 247с.
2. Бех І. Д. Педагогіка сердечності В. О. Сухомлинського / І. Д. Бех // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки: зб. наукових праць. Випуск № 8. – Миколаїв : МОУ, 2004. – С. 18.
3. Дічек Н. П. Одухотворення педагогіки – головна мета новаторства в Сухомлинського / Н. П. Дічек // Наукові записки. – Вип. 78(1). – Серія : Пед. науки. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 30-35.
4. Сухомлинська О. В. Рефлексії до генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах : Наукове видання. 2005. – Вип. № 1 – С. 5-29.
5. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: В 5-ти т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 209-402.
6. Сухомлинський В. О. На нашій совісті людина / Сухомлинський В. О. // Вибр. твори: В 5-ти т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 203-217.
7. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 5-402.
8. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю / Сухомлинський В. О. // Вибр. твори : В 5-ти т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 419-657.

9. Сухомлинський В. О. Щоб душа не була пустою / Сухомлинський В. О. // Вибр. твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 255-269.
10. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / Сухомлинський В. О. // Вибр. твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 158-418.

Рецензенти: **Гришкова Р. О.** – доктор педагогічних наук, професор;
Лебідь С. Г. – кандидат педагогічних наук, доцент.

© Білюк О. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 25.02.2012 р.

БІЛЮК Олександр Володимирович – к.пед.н., доцент кафедри педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін МНУ імені В. О. Сухомлинського.

Коло наукових інтересів: педагогічна думка, освіта та виховання в їх історичному розвитку.